

Crkva i država: Europski kontekst i postkomunističko iskustvo

SINIŠA ZRINŠČAK

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Studijski centar socijalnog rada

UDK: 322(4)

261.7(4)(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. prosinca 1997.

Rad nastoji osvijetliti razvoj crkveno-državnih odnosa u Hrvatskoj i moguće društvene implikacije toga razvoja. Stoga se, najprije, fokusira povijesni razvoj crkveno-državnih odnosa u Europi i njegovo današnje značenje s obzirom na razvoj tzv. europskog obrasca religijskog vjerovanja bez pripadanja te razvoj tih odnosa u kontekstu postkomunističke situacije Srednje i Istočne Europe. Potom se reinterpreteraju činjenice o aktualnom razvoju crkveno-državnih odnosa u Hrvatskoj, a posebno one vezane uz sklapanje posebnih Ugovora sa Svetom Stolicom o statusu Katoličke crkve. Na kraju se raspravlja o vezi crkveno-državnih odnosa i razvoja civilnog društva u Hrvatskoj, kao mogućem pokazatelju potencijala ukupnoga društvenog razvoja.

Cljučne riječi: CRKVENO-DRŽAVNI ODNOSI, EUROPA, HRVATSKA, POSTKOMUNIZAM, CIVILNO DRUŠTVO

Uvod

Relevantnost proučavanja crkveno-državnih odnosa za razvojne procese određenog društva može, ali i ne mora biti samorazumljiva.* Nije naodmet podsjetiti da je sociologija religije u svijetu, u svome razvoju, bila vrlo često suočena s problemom relevantnosti i primjenjivosti svojih spoznaja u drugim sociološkim disciplinama (Beckford, 1989). Stoga, nije dovoljno samo ustvrditi da tema odnosa Crkve i države u Hrvatskoj može mnogo toga reći o razvojnim tendencijama i razvojnim potencijalima hrvatskoga društva, već to treba i pokazati.

Problem relevantnosti, zapravo, odražava pitanje teorijskih paradigmi unutar kojih se mogu najprimjerenije proučavati crkveno-državni odnosi u suvremenom svijetu. Razvoj sociologije religije i ovdje može biti instruktivan jer pokazuje kako 80-te i 90-te donose izrazito širenje teorijsko-metodoloških pristupa, kao odgovor na dominaciju koncepta sekularizacije te njemu korespondentnih koncepata desekularizacije i kontrasekularizacije. Nije riječ o odbacivanju njihove spoznajne vrijednosti, već o svođenju te vrijednosti na primjerenu mjeru, jer oni nisu uspjeli sagledati i opisati bogatu i višedimenzionalnu dinamiku religijskih promjena suvremenog svijeta. Proučavanje odnosa Crkve i države mora polaziti barem od ovakvog teorijskog uvida.

Hrvatska je situacija, naravno, obilježena još dodatnim tranzicijskim značajkama koje usložnjavaju pitanje proučavanja odnosa Crkve i države. Neće, stoga, biti teško uočiti da sintagme kao što su "odvojenost Crkve od države", "slobodna Crkva u slobodnoj državi", "sloboda savjesti i vjeroispovijesti" itd. u svojoj stvarnoj uporabi znače sve manje i manje te da u sociološkom istraživanju teško mogu imati neku bitniju operabilnu vrijednost. Pokazuje se, naime, da su društveni procesi opterećeni nizom konotacija, pripisanih značenja, ideoloških uporaba i sl. Ovakvu situaciju vrlo dobro ilustrira nedavno imenovanje novoga zagrebačkog nadbiskupa, što je javno promovirano u prvorazredni društveni događaj, koji gotovo nalikuje situaciji kompletne političke smjene vlasti 1990. godine. To, naravno, govori više o

* U skraćenoj i djelomično izmijenjenoj verziji rad je izložen na znanstvenom skupu "Dani Rudija Supeka", u Zagrebu 13-14. studenog 1997. godine.

velikim i vrlo različitim očekivanjima upravljenima prema ovoj smjeni, a manje o mogućim stvarnim implikacijama imenovanja novog nadbiskupa. To je i razlog što smo suočeni s poplavom posve arbitrarnih rasprava o tome što i kako Crkva treba raditi u konkretnoj situaciji.

Upravo, stoga, sociologijska reinterpretacija nastoji problem razvoja crkveno-državnih odnosa razumjeti, prije svega, iz komparativne europske i postkomunističke perspektive.

Europski kontekst

Povijest razvoja odnosa Crkve i države u Europi vrlo je instruktivna, ali i toliko različita da je svaki pokušaj sažimanja toga iskustva vrlo rizičan (Ferrari, 1988; Francis, 1992). Usprkos tome, može se ipak uočiti jedna zakonita tendencija tj. činjenica da je europska povijest, uza sve napetosti i različite povijesne okolnosti, najvećim dijelom obilježena velikom ulogom pojedinih crkvi koja je, čak i danas, oličena u konceptu državnih, privilegiranih crkvi, crkvi s posebnim statusom itd. Dovoljno je navesti primjere i današnjega zakonskog statusa Anglikanske crkve u Velikoj Britaniji (Church of England, Church of Wales, Episcopal Church of Scotland i Church of Ireland), pozicije Luteranske crkve u Švedskoj i Norveškoj kao državne crkve, privilegij automatskog djelovanja Katoličke crkve i Protestantske crkve u Njemačkoj kao ustanova javnoga, a ne civilnoga prava (što automatski pripada svim ostalim vjerskim zajednicama pa privilegij djelovanja kao ustanova javnoga prava moraju posebno zahtijevati, što ne znači da će im to biti automatski i odobreno), pozicije Katoličke crkve u Italiji i Španjolskoj itd.¹

Sagledavanjem ovakve zakonske regulative, ali i njenoga djelovanja u suvremenim društvenim uvjetima, pokazuje da su, zapravo, modernizacijski sadržaji društvenog razvoja u velikom opsegu redefinirali značenje ove regulative, ali i odredili daljnje djelovanje crkvenih institucija prema lokalnim društvenim prilikama i potrebama.² Pokazuje se, stoga, da u sociologiji religije i dalje vrijedi onaj već stari metodologijski naputak D. Martina koji ulogu religije sagledava u kontekstu specifičnih povijesnih i sadašnjih društvenih prilika (Martin, 1978) pa se može i reći da često navođeni primjeri Poljske i Irske (a danas možemo dodati i Slovačke i Hrvatske) kao europske iznimke, zapravo, samo potvrđuju opće pravilo djelovanja vjerskih zajednica.

Kontekst reinterpretacije današnjega djelovanja etabliranih Crkvi u Europi jest tzv. europski obrazac religijskog vjerovanja bez pripadanja (Davie, 1994). Ova sintagma, koja se već naveliko rabi, na najbolji način opisuje dinamiku religijskih promjena koja ide u smjeru diversifikacije vjerovanja u obliku svojevrsnoga individualnog "brikolaža" te pluralizacije, a ne iščeznuća toga vjerovanja. Potvrđuje se, stoga, da je europski moderni i postmoderni kontekst obilježen stvaranjem svoga vlastitoga i specifičnoga duhovnog obzorja, koji se uvelike razlikuje od drugih područja, a prvenstveno od SAD-a - ali se ne može tvrditi da njega naprosto nema ili da je društveno sasvim nerelevantan (Harvieu-Léger, 1989; 1990).³

¹ Literatura koja dokumentira takve činjenice gotovo je nepregledna pa je ovdje ne navodimo. Vrlo iscrpan i recentan pregled crkveno-državnih odnosa u svijetu donosi najnovija knjiga "Freedom of Religion and Belief. A World Report" (Boyle, Sheen, 1997), ali ona ne ulazi u sve detalje državno/zakonskih odnosa u pojedinoj zemlji pa je valja kombinirati s ostalim relevantnim izvorima.

² V., posebice, Poulat, 1993.

³ Potrebno je uočiti paradoksalan odnos moderniteta spram religije (dakle i kao specifičan stimulans religiji) te se, na tome tragu, može predložiti i sasvim nova definicija sekularizacije: "These reflexions have thus led us to a new definition of *secularization*. It is no longer considered as the 'decline' of religion in the modern world, but as a process of the reorganization of the work of religion in a society which can no longer satisfy (not temporarily, but structurally) the expectations it must arouse in order to exist as such, and which can find no better response (not temporarily, but structurally) to the uncertainties arising from the interminable quest for the means to satisfy these expectations." (Harvieu-Léger, 1990:24)

Uloga je Crkve time bitno promijenjena, ali ne i nezanemariva. Ona, s jedne strane, ostaje od države manje-više kontrolirani i uvijek dobrodošao društveni servis (ponajviše u području zdravstva, obrazovanja i socijalne skrbi) dok, s druge strane, Crkva u tome može pronaći poticaje da se predstavi kao mogući zagovornik društveno obespravljenih čak, ponekad i prvenstveno, onih koji nominalno nisu njeni članovi. Time se Crkva ne predstavlja samo kao društveno važna ustanova, već, barem do određene mjere, pokazuje i sposobnost religije da integrira i izražava različite ljudske potrebe unutar vrlo konfliktne i promjenjive društvene pozornice.⁴

Konačno, ovakva slika govori i o tome da je povijesni razvoj crkveno-državnih odnosa redefiniран najviše onim društvenim razvojem koji promovira ljudska prava i slobode pa su problemi tradicionalno definiranih crkveno-državnih odnosa, koji su postavljeni širenjem ne-tradicionalnih religija i oblika vjerovanja, najčešće time i rješavani.⁵ Da tenzije i mogući konflikti time, ipak, nisu apsolvirani najbolje pokazuje aktualna rasprava o djelovanju scientologa u Njemačkoj, ali i brojni primjeri sudskih rasprava diljem zapadnoga svijeta, na podlozi optužbe o tzv. "brainwashing"-u, na udaru koje su ponajviše netradicionalne, manjinske religije (Richardson, 1995, 1996). Neovisno o tome, veza ukupnoga društvenog razvoja (oličeno-ga u kompleksu promocije i aplikacije ljudskih prava i sloboda) s razvojem odnosa Crkve i države pokazuje se i na primjeru postkomunističke Srednje i Istočne Europe, ali na mnogo ozbiljniji, dramatičniji način.

Postkomunističko iskustvo

Daljnja i bliža povijest na osobit su, ali i vrlo dalekosežan način povezane u postkomunističkim zemljama Srednje i Istočne Europe. Uloga religije i Crkve je danas time bitno određena. Radi se, naime, o tome da je one trendove koje je bilo moguće zapaziti sustavnim empirijskim istraživanjima u Mađarskoj i Sloveniji krajem 70-ih i u 80-ima (i u Poljskoj, ali na specifičan način), a koji su najčešće opisivani konceptom revitalizacije, potrebno interpretirati i unutar tadašnje evidentne društvene potrebe artikuliranja i kompenziranja nepostojeće autonomije društva u odnosu na državu (Tomka, 1991). Zato su se revitalizacijski trendovi posebno manifestirali u povjerenju u Crkvu kao instituciju, identifikaciju s njom te očekivanju društvenog angažiranja Crkve u rušenju komunizma i uspostavi novoga poretka. Crkva je, većinom, takva očekivanja i ispunila.

Istodobno je, međutim, religioznost na Istoku duže zadržavala tradicionalna obilježja, s pretežnim osloncem na instituciju i hijerarhiju. Za Katoličku je crkvu bio otežan razvoj u smjeru koncilskih preporuka, posebno u pravcu otvaranja prema društvu i naglašenijem obrazovanju laika za autonomno djelovanje u suvremenim društvenim uvjetima.⁶ Suočavanje Crkve s novim društvenim okolnostima uvjetovano je takvim povijesnim nasljedem pogotovo stoga što su danas na djelu dva usporedna procesa. Jedan pokazuje i dalje relativno visok stupanj identifikacije s religijom, dok drugi ukazuje na moguće promjene koje idu u smjeru re-

⁴ "It is in the very nature of religion to express political views and social programs; it is religion's ability to integrate these realms of thought with personal experience and social environment that makes it so valuable. The fact that a religion is associated with a political or social cause does not make it false. On the contrary, a religion that is irrelevant to such issues is a religion whose symbolic range has been drastically curtailed, and which may not have long to live." (Buckser, 1997:273)

⁵ "Nessun paese è sfugito, in materia religiosa, agli effetti della modernità. ... La linea di evoluzione è netta, senza ambiguità: oggi non è più la *religione* a essere pubblica, ma la *libertà di religione*: questa libertà pubblica si fonda sul riconoscimento dei diritti della coscienza individuale e sulla mediazione della democrazia politica." (Poulat, 1993:67)

⁶ Zanimljiv je pokušaj rasprave o "predkoncilskom" i "koncilskom" duhu u katoličkim crkvama Srednje Europe koji nastoji kombinirati teološki i sociološki vidik. Usp. Juhant, 1995.

definiranja vlastitih očekivanja od religije, razvijanja kritičnosti prema crkvenom djelovanju i sl. (Borowik, 1994; Tomka, 1995).

Sve ovo, dakako, usložnjava pitanje definiranja novih odnosa Crkve i države i za gotovo sve je zemlje to jedan od velikih problema. Ono što je, međutim, važnije zapaziti jest da su na djelu dva intervenirajuća čimbenika. Jedan upućuje na potrebu razmatranja svih povijesno uvjetovanih i aktualno interesnih lokalnih specifičnosti koje uzrokuju, različitu motivaciju (ne)rješavanja crkveno-državnih odnosa - tek unutar ovakvoga, često vrlo prozaičnoga svakodnevnog konteksta, postaje jasno zašto su razriješeni (odnosno zašto je postignut načelan dogovor o tome) gospodarski odnosi između Katoličke crkve i države u Mađarskoj i Sloveniji, ali još ne i u Poljskoj, Češkoj, Slovačkoj i Hrvatskoj.⁷

Drugi, važniji, govori o modernizacijskim procesima i dostignutom stupnju društvenog razvoja što iste i slične probleme postavlja na sasvim drugi način u najrazvijenijim dijelovima Srednje Europe, ponajprije Češkoj, Mađarskoj i Sloveniji, za razliku od istočnih dijelova, ponajviše Rusije i ostalih zemalja bivšega Sovjetskog Saveza. Tè će se razlike najočitiije ogleđati upravo u definiranju državno-crkvenih odnosa i statusu manjinskih religija te pitanju zakonskog reguliranja moralno osjetljivih pitanja, kao što je abortus.⁸

U tome je kontekstu vrlo rječit primjer Poljske gdje se za Katoličku crkvu na najbolnji način postavio problem djelovanja u novim društvenim okolnostima. Stoga su pitanja koja je poljski episkopat postavio kao urgentna, kao što su kompletno rješavanje crkveno-državnih odnosa (crkvena imovina, crkveni utjecaj u javnosti, abortus), nisu na taj način doživljena ni u (religijski deklariranoj) javnosti, a posebno ne od (1993.-1997.) lijevo usmjerene vlasti (Millard, 1997). Upravo je zato već potpisani konkordat dugo čekao na ratifikaciju u parlamentu, a kontroverzni Zakon o abortusu biva neprestano mijenjan te podvrgavan različitim interpretacijama (sve do najnovije odluke Ustavnog suda Poljske koji je problem vratio na početak).

Primjer Ruske federacije još je rječitiji i dramatičniji. Religijske promjene u Rusiji vrlo su dobar indikator aktualnih društvenih promjena. Na djelu je totalan sudar tradicionalne i uniformne društvene strukture s pluralnim postmodernim društvom, u njegovim različitim i vrlo često najcrnjim izdanjima, što se na religijskom planu izražava u pojavi "novih vjernika" i vrlo kontroverznom odnosu religije i društva/politike (White, McAllister, Kryshtanoskaya, 1994; Vorontsova, Filatov, 1994; Agadjanin, 1996).⁹

Upravo je zato Ruska federacija primjer zemlje (slično se dešava i u Azerbajdžanu, Armeniji i još nekim postsovjetskim državama) u kojoj su brojne rasprave o tradicionalnim i netradicionalnim, velikim i malim, nacionalno ukorijenjenim i uvezenim... itd. religijama, koje egzistiraju u svim postkomunističkim zemljama, došle do svog vrhunca usvajanjem zakona koji jasno i nedvosmisleno razlikuje tradicionalne od netradicionalnih religija, s jedne strane te ruske od stranih religijskih organizacija, s druge strane.¹⁰ Uveden je cijeli set mjera kojima

⁷ Ovo je samo jedan primjer koji pokazuje da državno-crkveni odnosi nisu sasvim/naglašeno uvjetovani, primjerice, političkom obojenošću vlade, već izražavaju cijeli set različitih čimbenika. Usp. Luxmoore, 1996:356.

⁸ O problemu pojave novih religija u Srednjoj i Istočnoj Europi te različitom društvenom odgovoru u pojedinim zemljama usp. Barker, 1997. i Richardson, 1997. Usp. i Traer, 1995.

⁹ "These observations prove that the more a society is becoming plural, the more religion is instrumentalised by different religious groups as a source of identity and legitimation. They also confirm, that religious relations participate in the creation or restructuring of social networks, either directly, through forming new effective communities, or indirectly, through translating patterns of solidarity from the religious life to the social life at large." (Agadjanin, 1996:74)

¹⁰ Detaljan i recentan opis zakonske regulative u Rusiji izložili su na svjetskom kongresu sociologije religije u Toulousu (SISR Conference), srpnja 1997. godine M. Shterin i J. Richardson. Podatke, stoga, crpimo iz još neobjavljene (neautorizirane) verzije njihova rada.

se strane i netradicionalne religije stavljaju pod strogi društveni nadzor. Nasuprot tome, u uvodu zakona se posebno spominje uloga pravoslavlja, dok se još izriječno spominju samo islam, budizam, judaizam te "lokalna vjerovanja" (tj. etničke religije), kao tradicionalno postojeće u Ruskoj federaciji. Time se Rusija, na simboličan način, velikim dijelom vratila natrag u komunističko razdoblje faktičke kontrole vjerskih zajednica, i to nakon vrlo liberalnog Zakona o slobodi religija 1990. godine te liberalnog Ustava 1993., izglasanog u kontekstu famoznog sukoba predsjednika Jeljцина s Parlamentom te godine.¹¹

Hrvatska tranzicijska stvarnost

Europski zapadni i postkomunistički kontekst valja suobličiti s hrvatskom tranzicijskom stvarnošću, koja proizvodi neke specifične značajke. Prva značajka vezana je uz činjenicu prvorazredne uloge Katoličke crkve u cjelokupnoj povijesti, a posebice u svim društvenim događajima od kraja 80-ih u Hrvatskoj. Razvoj crkveno-državnih odnosa u Hrvatskoj i buduća uloga Crkve kao institucije bit će, zasigurno, obilježena ovakvom ulogom.

Druga značajka vezana je uz činjenicu ratnih okolnosti i, sukladno tome, političke uvjetovanosti svih bitnih društvenih procesa pa i razvoja crkveno-državnih odnosa. U tome kontekstu valja sagledavati i splet odnosa s drugim tzv. tradicionalnim religijama ovoga prostora (pravoslavlje, islam, judaizam, neke protestantske sljedbe), kao i činjenicu da je faktička konzumacija Ustavom proklamiranih vjerskih prava i sloboda bila vrlo vidljivo politički uvjetovana odnosom spram tih najbitnijih društvenih događaja (hrvatska nezavisnost i rat).

Treća značajka vezana je uz specifičnosti hrvatskoga privatizacijskog koncepta, kao i socijalnog i gospodarskog trenutka Hrvatske. Dosad provedena empirijska istraživanja jasno pokazuju da je odnos spram ovakve kompleksne i konfliktno hrvatske stvarnosti izričito određen i religijskim čimbenikom te da se u procjeni i odnosu spram sadašnjih i budućih kretanja, religija kao relevantan čimbenik povezuje s dobi i obrazovanjem (Sekulić, Šporer, 1997). Ovi su nalazi relevantni u sagledavanju socijalne osnove institucionalnog uređenja odnosa Crkve i države te buduće uloge Crkve kao institucije.

Unutar ovakvoga europskog i hrvatskog društvenog okvira valja reinterpretirati i činjenice o razvoju crkveno-državnih odnosa u Hrvatskoj, nakon 1990. godine.

Nakon promjene političke stvarnosti te novog Ustava 1990. godine koji je faktički osporio djelovanje starog Zakona o vjerskim zajednicama, prva je bitna i jedina zakonska promjena, koja se izričito odnosi na vjerske zajednice, vezana uz sklapanje triju ugovora sa Svetom Stolicom o statusu Katoličke crkve u Hrvatskoj iz siječnja i veljače 1997. godine (Ugovor o dušobrižništvu katoličkih vjernika, pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi; Ugovor o suradnji na području odgoja i kulture; Ugovor o pravnim pitanjima).¹²

Iz perspektive razvoja crkveno-državnih odnosa zanimljive su neke pojedinosti.

1. Ugovori su pripremani u velikoj tajnosti te je uz strogo kontrolirane informacije koje su se pojavljivale (pretežno) u crkvenom tisku, javnost o njima saznala nešto više kroz saborsku proceduru potvrđivanja već potpisanih ugovora. Tekst ugovorâ postao je javno dostupan tek nakon te procedure.

¹¹ O stvarnim posljedicama primjene Zakona još je nemoguće nešto određenije reći jer je on stupio na snagu 1. 1. 1998. Neki promatrači, zasada, naglašuju da se Rusija, srećom, ne može podičiti odviše revnosnim provođenjem zakonskih propisa. Ipak, ovakva utjeha može biti kratkog trajanja.

¹² Predviđen je i četvrti, Ugovor o gospodarskim odnosima, ali on još nije detaljiziran prvenstveno zbog problema povrata crkvene imovine, odnosno različitih pogleda na pitanje financiranja Crkve u novim društvenim okolnostima.

2. Kritičke primjedbe u javnosti na sadržaj ugovorâ nisu pobudile odviše veliki javni interes, a ponajviše su se ticale nekih zakonskih i vrlo praktičnih implikacija tih ugovorâ.¹³ Pitanje vjerskih prava i sloboda bilo je artikulirano gotovo isključivo kroz glas drugih vjerskih zajednica, i to ponajviše onih tzv. tradicionalnih u Hrvatskoj.

3. Razmjena ratifikacijskih isprava zbila se u Vatikanu u tjednu pred lokalne izbore u travnju.

4. Mnogi članci, posebno s obzirom na Ugovor o pravnim pitanjima, traže provedbene akte kojih još uvijek nema, a stvaraju i gotovo nepremostive prepreke u daljnjim zakonskim rješenjima pojedinih područja.¹⁴

Ova je posljednja činjenica povezana s primjedbama koje su formulirali neki pravni teoretičari, ali koje u sebi sadrže velike društvene implikacije.¹⁵ Dovoljno je navesti samo neke.

Ako Katolička crkva izvodi neku religijsku aktivnost na javnom mjestu, ona o tome mora *samo obavijestiti* nadležna tijela - poznato je da svi ostali podliježu striktnoj proceduri pribavljanja službene dozvole. Slično tome, u slučaju sudske istrage o kleriku zbog krivičnih djela predviđenih krivičnim zakonom, sudske vlasti moraju o tome *prethodno obavijestiti* nadležne crkvene vlasti. Zatim, u Ugovor je uključen popis neradnih dana, koji su kao takvi već ozakonjeni posebnim zakonom, ali se sada oni više ne mogu mijenjati uobičajenom zakonskom procedurom zbog supremacije međunarodnih ugovora domaćem pravu. Konačno, prije promjene aktualnoga Zakona o braku i obiteljskim odnosima, određeno je da kanonska ženidba ima građanske učinke. Procedura koja je ostala nerazjašnjena pokušava se riješiti novim Prijedlogom zakona o obiteljskim odnosima i drugim provedbenim propisima ali, primjeric, ostaje gotovo nemoguće razriješiti dvojbe i praktične implikacije odredbe Ugovora po kojoj se "odluke crkvenih sudova o ništavnosti ženidbe i odluke Vrhovne vlasti Crkve o razrješenju ženidbenog veza dostavljaju nadležnom državnom sudu radi primjene građanskih učinaka odluke, u skladu s odredbama zakonodavstva Republike Hrvatske"¹⁶

Što ovi ugovori donose Hrvatskoj?

Argumentacija po kojoj se tim ugovorima ne osigurava Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj povlašteni položaj, a ponajmanje status državne crkve, ne može se olako odbaciti. Istina jest da se ugovori izrijekom pozivaju na ustavne odredbe o vjerskoj slobodi i savjesti te na dokumente Drugoga vatikanskoga sabora. Istina jest i da se ne radi o konkordatu, već o ugovorima koji reguliraju pojedina pitanja te da je takav zakonski oblik zapravo dio nove i može se reći novim prilikama sasvim primjerene "vaticanske istočne politike".¹⁷ Istina jest i da ne po-

¹³ Saborska blokada Ugovora o pravnim pitanjima bila je vezana uz interese jedne grupe unutar Crkve koja nije bila zadovoljna nekim rješenjima te borbe nekih interesnih skupina unutar vladajuće stranke te se teško može ubrojiti u društveno relevantno osporavanje.

¹⁴ Brzina i način sklapanja ugovorâ, stoga, s pravom izazivaju upite, upravo zbog velikog broja nejasnoća, što će morati rješavati predviđena "Mješovita komisija". "Očito će ta Mješovita komisija imati mnogo posla ne samo zbog članka 13. nego i zbog više drugih članaka koji nisu provedbeno dorečeni." (Kustić, 1997)

¹⁵ Usp. intervju s M. Alinčić u *Globusu* od 7. veljače 1997., njeno je pismo objavljeno u rubrici "Pisma čitatelja" u *Vjesniku* od 23. siječnja 1997. godine te njen tekst objavljen u Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu (Alinčić, 1997).

¹⁶ "Zamisao iz čl. 13. st. 4. Ugovora o sudskoj provedbi odluka crkvenih tijela o prestanku crkvenog braka upitna je zbog načelnog i neuklonjivog nesklada s obiteljskopравnim propisima koji pravno uređuju sve relevantne pojedinosti za prestanak građanskoga braka i pravne posljedice (učinke) tog prestanka. No s ugovornom odredbom dovodi se u pitanje i ostvarenje dvaju ustavnih načela, i to o neovisnosti sudova u RH i jednakosti građana pred zakonom." (Alinčić, 1997:669)

¹⁷ "Radostan sam što sada spomenuti ugovori daju jasan pravni okvir djelovanja Katoličke crkve u Republici Hrvatskoj i što joj omogućuju da na doličan način obavlja svoje poslanje. Kao što je poznato, ti

stoje nikakve načelne ni zakonske prepreke da se na sličan način reguliraju pitanja i s drugim vjerskim zajednicama.

S druge se strane, također s velikom sigurnošću, može ustvrditi da ovi Ugovori predstavljaju krunu povijesne, dominantne uloge Katoličke crkve u hrvatskoj povijesti te da načinom izrade i sadržajem odaju takvu njenu stvarnu poziciju. Valja primijetiti i to da su ti ugovori rađeni prema talijanskom uzoru, tj. ugovornim rješenjima iz 1984. godine o reviziji konkordata iz 1929. godine (Troiani, 1993). Ako su tim talijanskim ugovorima, sukladno novoj stvarnosti, smanjena neka prava Katoličkoj crkvi u odnosu na konkordatska rješenja, hrvatsko je polazište posve različito pa i primjenjivost svih talijanskih rješenja dolazi u pitanje.

Čini se da se prema talijanskom (a djelomično i španjolskom) iskustvu može lako predvidjeti i mogući scenarij daljnjeg razvoja crkveno-državnih odnosa u Hrvatskoj. Vrlo je vjerojatno da će država s još nekim vjerskim zajednicama, dakle onima koje se smatraju tradicionalnima i povijesno prisutnima (100 godina prisustva?), relativno brzo i na relativno zadovoljavajući način za te zajednice, sklopiti slične ugovore. Istodobno će sve ostale manjinske religije pa i one koje su brojčano veće od nekih tradicionalnih i dalje biti suočene s mogućnošću ograničenja njihova djelovanja bilo primjenom *numerosa clausura* bilo nekim drugim mjerama. Dvojbena, dakako, ostaje kriterij razlikovanja tradicionalnih i povijesno prisutnih religija od svih ostalih, kao kriterij u dodjeli određenih prava, kao što je to, među ostalim, vrlo vidljivo u nedjeljnim televizijskim emisijama "Mir i dobro" i "Duhovni zov".

Na pitanje što ovi ugovori donose Hrvatskoj time je, ipak, samo djelomično odgovoreno.

Crkveno-državni odnosi i razvoj civilnog društva

Razvoj civilnoga društva gotovo je konsenzualno, u stručnoj literaturi, prepoznat kao jedan od glavnih pokazatelja društvenoga razvoja postkomunističkih društava, dok je razvoj privatnoga neprofitnog sektora prepoznat kao jedan od glavnih pokazatelja i čimbenika razvoja civilnog društva.¹⁸ Stoga je zanimljivo i relevantno sagledati mogući suodnos razvoja crkveno-državnih odnosa i razvoja civilnog društva u Hrvatskoj. Postavlja se, naime, pitanje koliko je za Hrvatsku relevantna argumentacija onih autora koji pokazuju da jaka katolička tradicija inhibitorno djeluje na razvoj privatnoga neprofitnog sektora u postkomunističkim zemljama (Wunker, 1991). To se može i preformulirati u pitanje da li se Hrvatska, unutar religijskoga polja, može smjestiti u grupu tzv. relativno moderniziranih srednjoeuropskih zemalja?¹⁹

Ako valja suditi prema komparativnim studijama, Hrvatska znatno zaostaje u razvoju privatnoga neprofitnog sektora prema ostalim tranzicijskim zemljama Srednje Europe (Bežovan, 1996), a po udjelu religijskih neprofitnih organizacija situacija u Hrvatskoj vrlo je slična onoj u Poljskoj. Dakle, tih organizacija gotovo da i nema, a kad i postoje teško nailaze i na državnu i na crkvenu potporu (Zrinščak, 1995).²⁰ Sudbina nekih laičkih religijskih inicijativa vrlo je neizvjesna, o čemu zorno govore stvarni primjeri djelovanja nekih takvih udruga

ugovori počivaju na tri temeljna načela: na vjerskoj slobodi, na razlici između Crkve i države i na potrebi suradnje te dvije ustanove." Usp. govor Svetoga Oca na posebnoj audijenciji, *Glas koncila*, br. 16, 20. travnja 1997.

¹⁸ Usp., primjerice, Wunker, 1991; Seigel, Yancey, 1992; Anheier, Seibel, 1993; Kolarič, Ružica, Svetlik, 1995. itd.

¹⁹ Takvo razlikovanje inaugurira Tomka. Usp. Tomka 1997.

²⁰ U upravo objavljenom *Imeniku hrvatskih privatnih neprofitnih organizacija* od gotovo šestotinjak prikazanih takvih organizacija religijskih jedva da ima desetak. Usp. Imenik, 1997.

kod nas. Nova uloga Crkve u društvenom području naglašeno je institucionalna jer mogućnost djelovanja laičkih religijskih grupa zakonito slijedi njihov status i njihove opće mogućnosti pojavljivanja i djelovanja na društvenoj sceni.

Pri tome valja imati na umu još jednu relevantnu činjenicu. Europska povijest gotovo da i ne poznaje razvoj civilnoga društva u općem protustavu prema državi pa po tome čak i Velika Britanija, u povijesnom razvoju privatnoga neprofitnog sektora, više odražava situaciju na kontinentu, nego onu u SAD (Beckford, 1991; Wuthnow, 1991). Ponovno su različite značajke povijesnoga razvoja one koje uvjetuju razliku između, primjerice, supsidijarnog modela Njemačke gdje je uloga države drukčija i manja od primjera, s jedne strane skandinavskih zemalja, u kojima država supsumira razvoj neprofitnog sektora i s druge strane Italije, Španjolske ili Irske gdje to povijesno čini Katolička crkva umjesto i u ime države ali, kasnije, sve više pod državnim nadzorom.

Pokazuje se, također, da se danas pojam civilnoga društva u bivšim komunističkim zemljama bitno razlikuje od onoga prije 1989. godine i u svome sadržaju i u načinu razvijanja i u odnosu spram države. Neovisno o tome što je moguće prepoznati vrlo različite tipove nedržavnih, neprofitnih organizacija prema njihovu djelovanju, načinu financiranja, usmjerenosti i sl., većina ih je rani antidržavni stav zamijenila shvaćanjem o potrebi suradnje s državom (Osborne, Kaposvari, 1997). To, istodobno, ne znači da se na javnu vlast gleda bez sumnji i nepovjerenja, ali sve više dolazi do izražaja shvaćanje da je država bitna za održanje i razvoj nedržavnoga neprofitnog sektora. Čini se da u tome treba vidjeti izraz konkretnih društvenih prilika koji su različiti od onih na Zapadu jer je tamo, neovisno o suradnji neprofitnih organizacija s državom, dostignuti stupanj razvoja društva onaj bitan čimbenik koji omogućava djelovanje tih organizacija, dok u postkomunističkim zemljama civilnoga društva gotovo da i nema bez postojanja i djelovanja tih organizacija i bez imalo značajnije državne podrške.

Radi se, dakle, o tome da se u području promocije autonomnoga društvenog polja kao odlučujućim čimbenici pokazuju i država i Crkva.

Time se, međutim, dolazi do vrlo pesimističnog zaključka o zatvorenom krugu iz kojega je vrlo teško izaći ako je, primjerice, država bitno nesklona svim onim inicijativama koje ona striktno ne kontrolira te ako joj u tome bitnu podršku, manje ili više (ne)svjesno, pruža i dominantna Crkva. Krug se čini zatvorenijim ako vidimo da postoji jaka socijalna osnovica takvog djelovanja države i Crkve te da je teško, u bliskijoj budućnosti, očekivati neku jasno izraženo protivljenje tome. Valja, konačno, primijetiti i to da moguća veća socijalna osjetljivost Crkve u bliskoj budućnosti ništa ne govori o tome na koji će se način konkretno izraziti takva osjetljivost i što će to značiti za razvoj privatnoga neprofitnog sektora te različitih religijskih laičkih inicijativa.

Zaključak

Zaključak ovoga rada čine, zapravo, tri zaključne konstatacije koje će trebati propitivati u budućim istraživanjima.

Prvo, razvoj crkveno-državnih odnosa u najvećoj je mjeri pokazatelj stvarnoga položaja Crkve i religije u određenoj zemlji, iako način razvijanja tih odnosa u sebi krije ambiciju da se takva uloga osigura i u neizvjesnoj budućnosti. Stoga, reguliranje položaja Katoličke crkve u Hrvatskoj izražava snažnu želju cementiranja povijesnih crkvenih zasluga za hrvatski narod. Iako je Hrvatska iskazala posebnu revnost u definiranju odnosa sa Svetom Stolicom prema drugim postkomunističkim zemljama, sličan se razvoj očekuje i u drugim, barem srednjoeuropskim zemljama, a razlike se sidre kako u ukupnom društvenom razvoju tako i u povijesnoj ulozi pojedinih crkvi, odnosno povijesnim uzrocima i povijesnim/aktualnim posljedicama konfesionalne kompozicije.

Drugo, razvoj crkveno-državnih odnosa, promjene u religijskoj situaciji te determinante ukupnoga društvenog razvoja bitno su povezane pojave pa će i na osnovi nekih uočenih religijsko/crkvenih tendencija biti moguće suditi i o mogućem ukupnom društvenom razvoju. Stoga se jednim od najvažnijih pitanja može postaviti ono o hrvatskim modalitetima razvoja tzv. europskog obrasca religijskog vjerovanja bez pripadanja. Sadašnja istraživanja ne pružaju dovoljno podataka o tome, ali upućuju na potrebu detaljnijeg istraživanja izražene i uočene tendencije velikog porasta religioznosti u ukupnoj populaciji.²¹ Generacijska smjena se ovdje, kao i u nekim drugim srednjoeuropskim zemljama, pokazuje vjerojatnim glavnim čimbenikom mogućih promjena u religioznosti.²²

Treće, pitanje adaptacije Katoličke crkve na nove društvene okolnosti također je ključno pitanje. I tu je moguće razviti nekoliko scenarija koji, međutim, ponajviše ovise o tome do koje će se mjere i na koji način Hrvatska mijenjati pod utjecajem izvanjskog pritiska. U ovome su kontekstu dva primjera izrazito ilustrativna.

Prvi je slučaj Poljske. Iako Katolička crkva u Poljskoj i danas i u bližoj budućnosti ostaje presudnim društvenim i političkim čimbenikom, stvarnost se već sada pokazuje tako okrutnom da uzrokuje neke male, ali vrlo signifikantne promjene u ponašanju poljskog episkopata (Millard, 1997).

Drugi je slučaj Italije koji pokazuje da je, usprkos zatvorenome krugu, moguće očekivati neke promjene. Zbog povijesne dominacije Katoličke crkve u socijalnom i političkom području te regulativne, ali i klijentelističko-manipulativne uloge države, laičkim religijskim inicijativama okolnosti nisu bile naklonjene. Međutim, 80-te godine donose novu društvenu situaciju unutar koje se, s jedne strane, razvijaju nove religijske grupe koje su na tragu razvoja privatne religioznosti i sa slabijim vezama s hijerarhijom, dok s druge strane, izrazitije jačaju i integracijske grupe koje zagovaraju jači religijski utjecaj u socijalnim i moralnim pitanjima (Perlmutter, 1991). Time je relativiziran crkveni monopol, što je dovelo i do razvoja mnogih religijskih grupa, posebice u socijalnom području, te se katolička inspiracija (iako tek danas) pokazuje jednim od važnijih promicatelja razvoja neprofitnog sektora.

LITERATURA

- Agadjanin, A. (1996) Religious Responses to Social Changes in Russia: Traditional and New Religious Compared. *Journal of Contemporary Religion* 11(1):69-76.
- Alinčić, M. (1997) Gradanski brak sklopljen prema državnim propisima i u vjerskom obredu. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 47(6):647-676.
- Anheier, H., Seibel, W. (ed.) (1990) *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Anheier, H., Seibel, W. (1993) *The Nonprofit Sector and the Transformation of Societies: A Comparative Analysis of East Germany, Hungary and Poland*. The Johns Hopkins University: Institute for Policy Studies.
- Barker, E. (1997) But Who's Going to Win? National and Minority Religions in Post-Communist Society, u Borowik, I., Babinski, G. (ed.) *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*. Kraków: Nomos.
- Beckford, J. A. (1989) *Religione e società industriale avanzata*. Roma: Edizioni Borla.

²¹ Usp. Skledar, Marinović Jerolimov, 1997.

²² "The demographic replacement of generations will produce a decline of the religious proportions of the population (even if religiosity is increasing in each age group) in the coming decades" (Tomka, 1997:3)

- Beckford, J. A. (1991) Great Britain: Voluntarism and Sectional Interests, u Wutnow, R. (ed.) **Between States and Markets. The Voluntary Sector in Comparative Perspective**. Princeton: Princeton University Press.
- Bežovan, G. (1996) Privatni neprofitni sektor i razvoj socijalnog režima u Hrvatskoj. **Revija za socijalnu politiku** 3-4:299-311.
- Borowik, I. (1994) Religion and Social Changes in Central and Eastern Europe after the Fall of Communism (1989-1993). **Informationes Theologiae Europae**. Peter Lang.
- Boyle, K., Sheen J. (ed.) (1997) **Freedom of Religion and Belief. A World Report**. London and New York: Routledge.
- Buckser, A. (1997) Religion and Spans of Ambiguity on a Danish Island. **Sociology of Religion** 3:261-275.
- Davie, G. (1994) **Religion in Britain since 1945. Believing without Belonging**. Oxford: Blackwell.
- Ferrari, S. (1988) Separation of Church and State in Contemporary European Society. **Journal of Church and State** 4:533-548.
- Ferrari, S. (1995) Novo vino i stari mjevovi. Tolerancija, pravo i religija u suvremenoj Europi. **Društvena istraživanja** 6:801-817.
- Francis, J. G. (1992) The Evolving Regulatory Structure of European Church-State Relationships. **Journal of Church and State** 4:775-804.
- Gagnere, N. (1993) The Return of God and the Challenge of Democracy: The Catholic Church in Central and Eastern Europe. **Journal of Church and State** 35:859-884.
- Gannon, T. M., S. J. (ed.) (1988) **World Catholicism in Transition**. New York: Macmillan Publishing Company.
- Imenik hrvatskih privatnih neprofitnih organizacija** (1997). Zagreb: Centar za razvoj neprofitnih organizacija.
- Juhant, J. (1995) Pomen drugoga vatikanskoga cerkvenega zbora za Cerkev. **Teorija in praksa** 11-12:988-1009.
- Kolarič, Z., Ružica, M., Svetlik, I. (ed.) (1995) The Profile of the Voluntary Sector in Eastern Central European Countries. **Družboslovne razprave** 19-20:7-112.
- Kustić, Ž. (1997) Što zapravo sadrže Ugovori Svete Stolice i Republike Hrvatske. **Glas koncila** 3, 19. 1. 1997.
- Luxmoore, J. (1995) Eastern Europe 1994: a Review of Religious Life in Bulgaria, Romania, Hungary, Slovakia, the Czech Republic and Poland. **Religion, State & Society** 2:213-218.
- Luxmoore, J. (1996) Eastern Europe 1995: a Review of Religious Life in Bulgaria, Romania, Hungary, Slovakia, the Czech Republic and Poland. **Religion, State & Society** 4:357-365.
- Martin, D. (1978) **A General Theory of Secularization**. Oxford: Basil Blackwell.
- Millard, F. (1997) The Influence of the Catholic Hierarchy in Poland 1989-96. **Journal of European Social Policy** 2:83-99.
- Nemec, L. (1986) The Pattern in the Historical Roots of Church-State Relationship in Central and Eastern Europe. **East European Quarterly** 1:3-15.
- Osborne, S. P., Kaposvari, A. (1997) Towards a civil society? Exploring its meaning in the context of post-communist Hungary. **Journal of European Social Policy** 3:209-222.
- Perlmutter, T. (1991) Italy: Why No Voluntary Sector?, u Wutnow, R. (ed.) **Between States and Markets. The Voluntary Sector in Comparative Perspective**. Princeton: Princeton University Press.
- Poulat, E. (1993) Religione e sfera pubblica in Europa, u **La religione degli europei II**. Torino: Edizioni della Fondazione Giovanni Agnelli.
- Ramet, S. P. (1996) The Croatian Catholic Church Since 1990. **Religion, State & Society** 4:345-355.
- Religious Human Rights in the World Today (1996). A Report on the 1994 Atlanta Conference. **Emory International Law Review** 10(1):53-193.
- Richardson, J. T. (1995) Minority Religions, Religious Freedom, and the New Pan-European Political and Judicial Insitutions. **Journal of Church and State** 37(1):39-59.

- Richardson, J. T. (1996) "Brainwashing" Claims and Minority Religions Outside the United States: Cultural Diffusion of a Questionable Concept in the Legal Arena. **Brigham Young University Law Review** 4:873-904.
- Richardson, J.T. (1997) New Religions and Religious Freedom in Eastern and Central Europe: A Sociological Analysis, u Borowik, I., Babinski, G. (ed.) **New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe**. Kraków: Nomos.
- Robbins, T., Robertson, R. (ed.) (1987) **Church-State Relations. Tensions and Transitions**. New Jersey: Transaction Books.
- Sekulić, D., Šporer, Ž. (1997) Regime Support in Croatia. **Revija za sociologiju** 1-2:35-61.
- Siegel, D., Yancey, J. (1992) **The Rebirth of Civil Society. The Development of the Nonprofit Sector in Central Europe and the Role of Western Assistance**. New York: The Rockefeller Brothers Fund.
- Skledar, N., Marinović Jerolimov, D. (1997) Uloga religije i religioznosti u integracijskim procesima u Hrvatskoj. **Politička misao** 2:177-191.
- Shterin, M., Richardson, J. T. (1997) Local Loopholes: The Regional Religious Legislation in Russia (1994-1997). Paper presented at the **SISR Conference**, Toulouse, 7-11.7.1997.
- Tomka, M. (1991) Secularization or Anomy? Interpreting Religious Change in Communist Societies. **Social Compass** 38(1):93-102.
- Tomka, M. (1995) The Changing Social Role of Religion in Eastern and Central Europe: Religion's Revival and its Contradictions. **Social Compass** 1:17-26.
- Tomka, M. (1997) Religion, religiosity and the churches in Hungary and in East-Central Europe. Facts and proposal for interpretation. Paper presented at the **SISR Conference**, Toulouse, 7-11. 7. 1997.
- Traer, R. (ed.) (1995) **Religion and Human Rights in Europe**. Oxford: International Association for Religious Freedom.
- Troiani, G. (1993) The Relationship between the State, the Catholic Church, and Other Denominations in Italy, in **State and Church in Europe - International Conference**. Budapest.
- Ustav Republike Hrvatske** (1995) Zagreb: Informator.
- Vorontsova, L., Filatov, S. (1994) The Changing Pattern of Religious Belief: Perestroika and Beyond. **Religion, State & Society** 22(1):89-96.
- White, S., McAllister, I., Kryshantovskaya, O. (1994) Religion and Politics in Postcommunist Russia. **Religion, State & Society** 22(1):73-88.
- Wunker, S. (1991) The promise oh non-profits in Poland and Hungary: an analysis of third sector renaissance. **Voluntas** 2:89-107.
- Wuthnow, R. (ed.) (1991) **Between States and Markets. The Voluntary Sector in Comparative Perspective**. Princeton: Princeton University Press.
- Zakon o potvrđivanju Ugovora između Svete Stolice i Republike Hrvatske o dušobrižništvu katoličkih vjernika, pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi Republike Hrvatske. **Narodne novine. Međunarodni ugovori** 2/97.
- Zakon o potvrđivanju Ugovora između Svete Stolice i Republike Hrvatske o suradnji na području odgoja i kulture. **Narodne novine. Međunarodni ugovori** 2/97.
- Zakon o potvrđivanju Ugovora između Svete Stolice i Republike Hrvatske o pravnim pitanjima. **Narodne novine. Međunarodni ugovori** 3/97.
- Zrinščak, S. (1993) Odnos Crkve i države u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine, u Grubišić, I. (ur.) **Religija i sloboda. Religijska situacija u Hrvatskoj 1945-1990**. Split: IPDI - Centar Split.
- Zrinščak, S. (1995) Religija, Crkva i treći sektor u Srednjoj i Istočnoj Europi. **Revija za socijalnu politiku** 4:305-314.

CHURCH AND STATE: EUROPEAN CONTEXT AND POST-COMMUNIST EXPERIENCE

SINIŠA ZRINŠČAK

Faculty of Law, University of Zagreb
Department of social work

The paper tries to explore the development of Church-State relations in Croatia and its possible social implications. In the first part, the paper focuses on the historical development of Church-State relations in Europe and its present meaning regarding the development of so called European pattern of religious believing without belonging as well in the context of post-communist situation in Central and Eastern Europe. After that, the paper presents reinterpretation of the facts of the actual development of Church-State relations in Croatia, especially those about Agreements with the Holy See on the status of the Catholic Church in Croatia. At the end, the paper discusses on relations between the Church-State relations and the development of the civil society in Croatia, which could be possible indicator of potentials of whole social development.